

*Валуєв Б.І., д. е. н., проф., Одеський інститут фінансів УДУФМТ,
Сібекіна А.Ю., ст. викладач кафедри світового господарства
і міжнародної економічної інтеграції УДУФМТ*

ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ПОТЕНЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ВІД ЧЛЕНСТВА УКРАЇНИ В ЗВТ З СНД ТА ЗВТ+ З ЄС

Порівнюються потенційні можливості від членства України в зонах вільної торгівлі з СНД та ЄС. Аналізуються основні тенденції та проблеми, пов'язані з інтеграційним процесом з огляду нагальності завершення роботи над Угодою про асоціацію з ЄС.

Сравниваются потенциальные возможности для членства Украины в зонах свободной торговли с СНГ и ЕС. Анализируются основные тенденции и проблемы, связанные с интеграционным процессом, учитывая неотложность завершения работы над Соглашением про ассоциацию с ЕС.

The article compares the potential of Ukraine's membership in free trade areas with the CIS and the EU. Analysis of trends and problems associated with the integration process in view of importance of finalizing an Association Agreement with the EU.

Постановка проблеми. Угода про асоціацію з включенням до неї положень про ЗВТ є тим сигналом про рух до Європи, якого так прагнуть українські можновладці на словах. Це аж ніяк не гарантія членства, але засвідчення сторонами волі рухатися в зазначеному напрямку. Проте втілення цієї волі залежить від формально-процедурних моментів.

Останнім часом дедалі частіше можна почути про перспективу Митного союзу з Росією, Казахстаном та Білоруссю, а також ЗВТ з ЗВТ з Росією, Казахстаном та Білорусією, що більше використовують в політичних, аніж в економічних цілях.

Ідея Митного союзу за участю Білорусі, Росії, Казахстану й бажано інших країн СНД у пострадянському просторі, що зародилася ще на початку 2000-х, у 2009 р. була знову піднята для обговорення, а 1 січня 2010 р. це об'єднання стало офіційним.

Створення ЗВТ із ЄС передбачає, що митні кордони між нашою країною та 27 країнами ЄС буде або цілком стерто, або принаймні максимально знято будь-які обмеження. Створюючи митний союз, країни не лише знімають мита і обмеження щодо торгівлі один з одним, а й погоджуються грати за спільними правилами з іншими державами. Для цього приймають єдиний митний тариф щодо торгівлі з третіми країнами. Отже, якщо Україна ввійде до Митного союзу з РФ, Білоруссю та Казахстаном, їй доведеться ухвалити єдиний митний тариф щодо торгівлі з іншими, зокрема й у відносинах з країнами ЄС. Якщо Україна стане членом такого "клубу", на нашому кордоні з ЄС також з'явиться митна стіна.

Це означає, що ЗВТ виключає Митний союз і навпаки. Керівництво України не зможе поєднати інтеграцію водночас і з ЄС, і з РФ. Неоднозначні думки і прогнози щодо участі України в ЗВТ з СНД висловлюються з боку вітчизняних та зарубіжних фахівців і експертів.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам потенційних вигод від набуття Україною асоціації з ЄС в публікаціях приділяють увагу час від часу Газізуллін І., Новак І., Пятницький В., Савицький О., Сушко О., Шнирков О., Шумило О. та інші, проте вони характеризуються дотичним характером. Разом з тим, серед прогнозних моделей інтеграції слід відмітити цікаві результати, отримані, зокрема, Плотніковим О., Генеральним директором з торгівлі Єврокомісії, Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій, Інститутом економічних та політичних консультацій і Німецької консультативної групи, CEPS та CASE. Водночас проблемі оціночного порівняння евентуальних можливостей приділяється значно менше уваги.

Мета статті. Віддаючи належне розробкам цих фахівців, слід зазначити, що залишаються невирішеною проблема, пов'язана з вибором моделі інтеграційної стратегії та оцінці потенційних вигод, зокрема від членства в ЗВТ+ з ЄС та ЗВТ з СНД.

Виклад основного матеріалу. З погляду чільного представника Національного інституту стратегічних досліджень (першого заступника директора Жаліло Я. А.), якщо раніше підписані двосторонні угоди з країнами СНД в дійсності не відігравали ключової ролі в розширенні економічних відносин, а то і взагалі не виконувались, то відтепер з новопідписаною угодою про ЗВТ на теренах СНД буде євроіснування торгівлі (тобто вона матиме європейське обличчя), і її створення – це альтернатива створенню Митного союзу. Така угода однозначно надасть поштовху для поліпшення зовнішньоторговельного сальдо України [1].

Безперечно СНД є досить потужним економічним партнером нашої держави – на країни СНД припадає 38% всього вітчизняного експорту товарів, при чому на Росію – 29% [2]. Однак експертне середовище (визнаючи немаловажну значимість торговельних зв'язків з країнами СНД і зокрема з Росією) новопідписану угоду щодо ЗВТ водночас коментує поки що доволі обережно.

Зокрема, Росія хоч і є великим зовнішньоторговельним партнером України, проте експерт Школи політичної аналітики при Києво-Могилянській академії, посилаючись на торгові війни 2002, 2006, 2008 років (що завдали вітчизняним галузям економіки великих збитків), вбачає в північно-східній сусідці вкрай ненадійного партнера [3].

На думку цього ж експерта, сама угода щодо ЗВТ з СНД є більш політичним, ніж економічним кроком і це рішення чільні представники Центру Разумкова [4] розцінюють як ірраціональне, оскільки Україна в зв'язку з колізіями відстрочки кінцевого вирішення питання з підписанням Угоди про асоціацію Україна–ЄС можливо вирішила продемонструвати свій рух на Схід. Хоча заради об'єктивності треба визнати, що західний вектор, враховуючи потенціал їхнього ринку (понад 500 млн. населення) та базові цінності, за якими живе Європа, є потенційно перспективнішими. Адже РФ, будьмо відвертими та називаючи речі своїми іменами, не володіє такими розвиненими технологіями, як Захід, а її готова продукція на світовому ринку є неконкурентоспроможною, і в експорті превалює сировинна продукція та енергоносії.

Крім того, за наявною інформацією [5, 3, 1, 6], оновлена редакція правил торгівлі товарами у ЗВТ з СНД містить ряд виключень щодо безмитного імпортування Росією з України цукру, спирту, горілки, цигарок та металів (що може спричинити їх неконкурентоспроможність проникнення на ринок РФ), і водночас Росія настояла на своєму праві стягувати експортне мито на нафту і газ, імпортовані в Україну [7].

Взагалі то, якщо розглядати підписання Україною оновленої угоди про ЗВТ з СНД безвідносно до різновекторності очікуваних ймовірних процесів розвитку, то навряд чи варто було б вбачати в цій події негатив. Адже якщо угода щодо ЗВТ, в рамках якої СНД запрацює, то про більшість вилучень у двосторонній торгівлі з її країнами можна буде і забути.

За свідченнями офіційного уповноваженого Кабміну України зі співробітництва з РФ, країнами СНД і Євразійського економічного співтовариства [6] відносно вилучень, країни-підписанти угоди домовились щодо наступних позицій. А саме, що від більшості вилучень у взаємній торгівлі країни відмовляються і нових вилучень з режимів вільної торгівлі надалі не буде, а для тих вилучень з вільної торгівлі, що лишилися в оновленій ЗВТ, передбачені строки їх припинення.

Певною новизною угоди щодо ЗВТ в СНД стало також створення органів з вирішення торговельних спорів, що функціонуватимуть за принципом арбітражу та подібно тому, як працюють органи вирішення торгових спорів в СОТ. А у випадках виникнення у країн претензій до торгових режимів вони (як запевняє керівник департаменту економічного співробітництва Виконавчого комітету СНД) зможуть проводити двосторонні консультації з трьох-п'яти незалежних експертів [6].

До того ж, угода щодо ЗВТ з СНД також передбачає правила застосування компенсаційних та антидемпінгових заходів, технічних бар'єрів, санітарних і фітосанітарних норм. І всі ці заходи повинні відповідати нормам СОТ та використовуватися не як методи обмеження торгівлі, а лише для захисту життя та здоров'я населення.

Разом з тим, реально оцінюючи прагнення Росії щодо реанімації своїх позицій в СНД та й світовому господарстві, слід зазначити, що ініціатори поновленої угоди про ЗВТ з СНД на думку експертів, зокрема єврокомісара з питань торгівлі Карела де Грухта [6], з якою не можна не погодитися, планують, що прив'яжуть нею Україну до свого головного дітища – Митного союзу. А він безперечно закрий економічні двері до ЄС.

Адже новопідписана угода про ЗВТ з СНД містить механізми захисту учасників на випадок, коли одна із країн приєднається до альтернативних торгових об'єднань з третіми країнами. Отже, якщо Україна підписує угоду про створення ЗВТ з ЄС, яка від прагнень наразі (за обопільним офіційним повідомленням чільних представників України і ЄС) досягла стадії підписання в грудні місяці поточного року, то в такому випадку не виключено, що країни СНД знову закрий свої ринки для певного переліку українських товарів.

Разом з тим, не слід порівнювати угоди про вільну торгівлю СНД та з ЄС (домовленість на підпис якої, враховуючи повідомлення офіційних представників України та ЄС, погоджено). Потрібно чітко і недвозначно усвідомити, що це зовсім різні угоди. Оскільки угода про ЗВТ в СНД – всього лише рамкова угода, в той час як угода щодо поглибленої всеосяжної ЗВТ з ЄС – це цивілізаційна угода.

Спроба зробити в оновленій угоді СНД про ЗВТ низку посилянь (про які згадувалося) на норми СОТ – це пошук точок дотику, зменшення розбіжностей, що створилися. Але в такій конструкції наявні досить слабкі складові, оскільки, як відомо, не всі країни СНД й передусім Росія, не є членами СОТ. Відтак, навіть якщо якась з країн заявить поважати правила СОТ, то слід зазначити, що її внутрішнє регулювання ще надто далеке від прописаних там норм.

При цьому також необхідно мати на увазі, що ЗВТ з СНД лише стосується торгівлі товарами і передбачає деякі базові речі, що, в основному, стосуються нестягнення мит, та й то з винятками. Коли ж мовиться про угоду щодо ЗВТ з ЄС, то в ній містяться розділи, яких в угоді СНД взагалі не передбачено. Зокрема це стосується «сталого розвитку», «інструментів торговельного захисту», «правил торгівлі і горизонтальних питань», «торговельних відносин в енергетичній сфері», «держзакупівлі», «транспарентності», «захисту прав інтелектуальної власності» тощо.

Вселяється обнадійлива впевненість, що найближчим майбутнім ЄС з Україною підпишуть Угоду про асоціацію та вільну торгівлю у повному обсязі для того, щоб, з одного боку, могла просуватися економічна інтеграція України у внутрішній ринок ЄС, а з іншого, як передбачають зарубіжні фахівці [8], щоб на підставі пов'язаного з політичною асоціацією зобов'язання дотримуватися демократичних цінностей – ЄС міг ефективніше, ніж дотепер, впливати на внутрішню політику в Україні.

Слід зауважити, що вже були оприлюднені попередні оцінки економічних результатів створення ЗВТ між Україною та ЄС. Тож розглянемо сценарії потенційних вигід та можливостей від впровадження поглибленої ЗВТ з ЄС.

Одним із перших було дослідження П. Брентона, який показав, що за умов ЗВТ+ з ЄС можливе зростання імпорту промислової продукції з ЄС до України приблизно на 10%, експорту з України до ЄС – на 15%; імпорт сільськогосподарської продукції з ЄС до України може збільшитися на 60%, експорт з України до ЄС – на 50% [9].

За прогнозами О. Плотнікова, після підписання Угоди про ЗВТ+ з ЄС, Україна зможе додатково залучити від 10 до 16 млрд. євро у свою економіку як інвестиції. [10]. Крім цього, поглиблена ЗВТ дозволить впритул підійти до вирішення проблеми безвізового режиму з ЄС. Адже Угода про ЗВТ базується на принципах чотирьох свобод, серед яких найважливіша – свобода пересування, що є запорукою розвитку бізнесу, тому уряд жорстко відстоює принцип свободи пересування у переговорах з ЄС. І, нарешті, ЗВТ – ключовий крок до повноправного членства в ЄС.

Дослідження “Аналіз перспектив торговельних відносин між Україною та ЄС у контексті переговорів щодо розширеної угоди” здійснене на замовлення Генерального директорату з торгівлі Єврокомісії [11], також демонструє перевагу позитивних економічних ефектів для обох сторін, що представлено у табл.1. Згідно з отриманими даними, представленими в табл. 1, за умови створення поглибленої ЗВТ між Україною та ЄС у довгостроковій перспективі можна досягти позитивних змін у добробуті населення в усіх визначених секторах в розмірі 5,285% для України, на відміну від ЄС з 0,011%.

Таблиця 1. Основні економічні ефекти поглибленої ЗВТ ЄС–Україна.

Змінна величина	Україна	ЄС
Розширена ЗВТ (короткострокова перспектива)		
Добробут (% зміна)	2,261	0,007
Дохід (фактори виробництва та податки, млрд. дол. США)	0,060	8,526
Заробітна платня кваліфікованої робочої сили (% зміна)	2,496	0,009
Заробітна платня некваліфікованої робочої сили (% зміна)	3,066	0,009
Розширена ЗВТ (довгострокова перспектива)		
Добробут (% зміна)	5,285	0,011
Дохід (фактори виробництва та податки, млрд. дол. США)	0,061	8,527
Заробітна платня кваліфікованої робочої сили (% зміна)	4,355	0,009
Заробітна платня некваліфікованої робочої сили (% зміна)	4,970	0,008

Джерело: [11].

Також слід очікувати на значне зростання фактичної заробітної платні як кваліфікованої, так і некваліфікованої робочої сили в Україні та ЄС. Так, відповідне зростання становитиме у довгостроковій перспективі 4,355% для кваліфікованої та 4,970% – для некваліфікованої робочої сили і 2,496% і 3,066%, відповідно, у короткостроковій перспективі [11].

Щодо транспортного устаткування в Україні сценарії вказують на зменшення цін на 10,8% та 10,9%, відповідно. Значне зниження цін передбачається у галузі переробки рису та цукру (-3,8%, -3,7% та -2,1% за умов поглибленої угоди у довгостроковій та короткостроковій перспективі та у короткостроковій перспективі обмеженого сценарію, відповідно), готового одягу (-3,8%, -3,7% та -2,8%) і шкіряної продукції (-6,7%, -6,7%, -5,8%) [12]. Також слід зазначити, що загальний макроекономічний аналіз свідчить про більш адекватне зростання заробітної платні некваліфікованої робочої сили порівняно із такою у кваліфікованих кадрів. Зрозуміло, що суттєве обмеження доступу української сільськогосподарської продукції на внутрішній ринок ЄС значним чином може зменшити позитивні ефекти для економіки України в цілому.

Цікавими, на нашу думку, є також результати, отримані Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій з вивчення наслідків створення ЗВТ+ між Україною та ЄС для економіки України [13, с.12].

Таким чином, як видно з рис. 1 завдяки формуванню ЗВТ в середньо- та довгостроковій перспективі отримаємо додатковий приріст в таких показниках: обсягах інвестицій на 8,1%, зростанні експорту на 6,3% та імпорту на 5,9%, підвищенні заробітних плат як у кваліфікованих на 5,5%, так і некваліфікованих працівників на 5,7% тощо.

Опубліковані у листопаді 2011 р. результати досліджень Інституту економічних та політичних консультацій і Німецької консультативної групи виявили [14, с.11], що у випадку створення поглибленої ЗВТ з ЄС Україна отримує суттєві переваги у сфері торгівлі, доходів від праці (заробітної плати) і капіталу також, що представлено в табл. 2. Необхідно зробити кілька важливих зауважень щодо інтерпретації результатів. Середньострокова перспектива стосується випадку, коли відбувається перерозподіл факторів виробництва і, отже, повне пристосування економіки до шоку (статична модель). У цьому випадку ніяких змін у забезпеченості факторами не моделюються. Довгострокова перспектива застосовується до моделі «стабільного стану» (steady state model), коли повний перерозподіл факторів доповнюється пристосуванням обсягу капіталу до шоку.

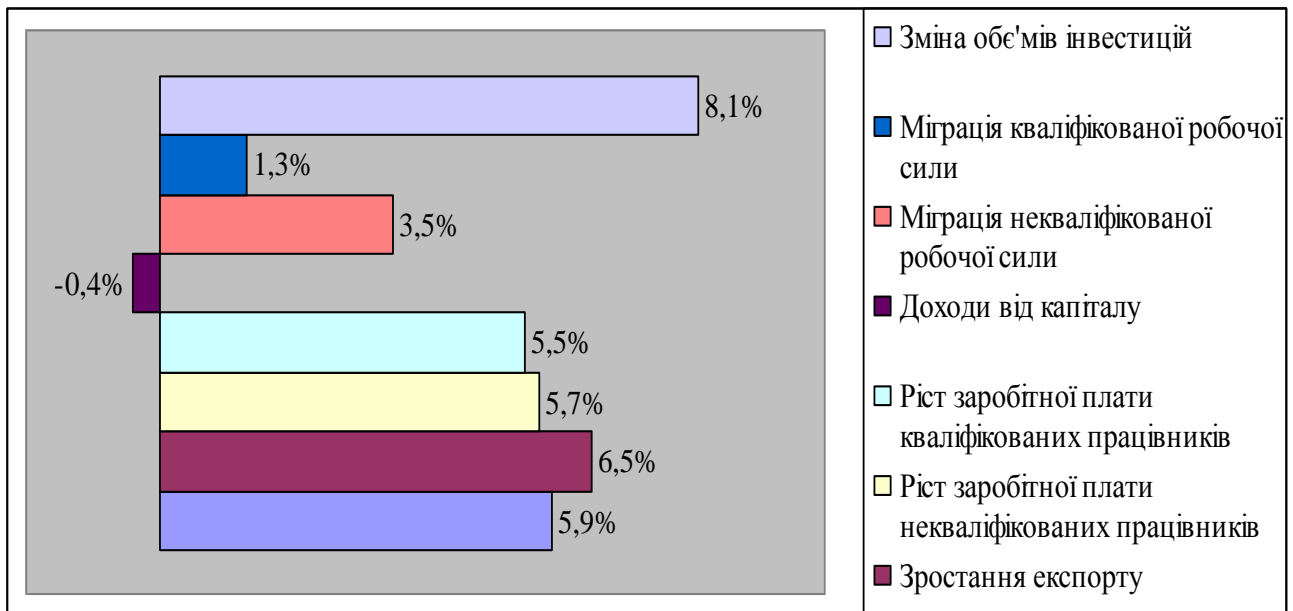

Рис. 1. Додатковий приріст показника в середньо- та довгостроковій перспективі завдяки створенню поглибленої ЗВТ.

Джерело: [13, с.12].

Отже, отримані показники також можна порівняти з результатами інших досліджень впливу зміни торговельного режиму в Україні. Так, за оцінками СЕРС (2006) [15], створення поглибленої ЗВТ означатиме 4–7% зростання добробуту. Крім того, використавши статичну модель, CASE (2007) [11] оцінили, що інтеграція призводить до збільшення на 2% українського добробуту, таким чином позитивні ефекти добробуту виявилися найбільшими саме в сценарії поглибленої вільної торгівлі між Україною та ЄС. Аналогічні висновки сформульовано і в інших дослідженнях [16; 17]. Тому глибока та всеохоплююча Угода про ЗВТ є корисною в довгостроковій перспективі, стимулюючи зростання реального ВВП і підвищуючи добробут домогосподарств [18, с.85].

Так, згідно з прогностичними можливостями, за поглибленої вільної торгівлі між Україною та ЄС обидві сторони демонструють потужний стимул розвитку економік. Необхідні реформи, що стосуються зовнішньо-торговельної діяльності, будуть також сприятливими для інших галузей – поліпшення бізнес-середовища в країні, збільшення іноземних інвестицій, вдосконалення внутрішнього ринку (табл. 3). В той же час можливі економічні втрати неефективних виробників можуть бути сповна компенсовані зростанням прибутків інших виробників, підвищенням добробуту населення та відкриттям нових можливостей розвитку бізнесу в Україні.

Таблиця 2. Макроекономічні наслідки для поглибленої ЗВТ між Україною та ЄС, % кумулятивної зміни.

	Статична модель (середньострокова)	Модель стабільного стану (довгострокова)
Сукупний добробут		
Зміна у добробуті	4,3	11,8
Торгівля		
Зміна в імпорті	2,6	5,9
Зміна в експорті	2,8	6,3
Доходи від факторів виробництва		
Зміна зарплати некваліфікованої робочої сили	1,2	5,7
Зміна зарплати кваліфікованої робочої сили	1,2	5,5
Зміна доходу від капіталу	2,2	-0,4
Переміщення факторів виробництва		
Переміщення некваліфікованої робочої сили	2,9	3,5
Переміщення кваліфікованої робочої сили	1	1,3
Переміщення капіталу	0,9	0,2
Капітал в моделі стабільного стану		
Зміна обсягу капіталу		8,1

Джерело: [15, с.12].

На сьогодні в ЄС серйозно ставиться питання про те, чи можна взагалі продовжувати економічний і політичний діалог з Україною. Тому багато буде залежати від лобістських зусиль європейського бізнесу, що зацікавлені в угоді з Україною. Адже підтримка Угоди про асоціацію впливовими європейськими бізнес-асоціаціями була і залишається головною надією української влади. У дискусіях про необхідність створення ЗВТ з ЄС представники українського уряду незмінно нагадують, що взаємне відкриття ринків однаково вигідно і українським, і європейським компаніям, а в перехідний період – на початку запуску ЗВТ – європейський бізнес отримає навіть більше можливостей, ніж вітчизняний.

Таблиця 3. Позитиви та негативи від створення ЗВТ+ Україна–ЄС.

Позитивні сторони	Негативні сторони
<p>Український бізнес Відкриття європейського ринку, від чого виграють українські компанії, що вже тривалий час працюють за європейськими стандартами й у портфелі яких переважає конкурентна продукція або послуги</p> <p>Населення Розширення асортименту товарів за рахунок виходу на вітчизняний ринок більшої кількості європейських виробників. Зниження цін на низку товарів європейського виробництва, зокрема авто (у довготерміновій перспективі). Спрощення процедури отримання дозволу на роботу в ЄС.</p> <p>Європейський бізнес Покращення бізнес-клімату в Україні за рахунок адаптації українського законодавства до норм ЄС</p>	<p>Український бізнес Посилення конкуренції з європейськими компаніями на українському ринку. Скасування мита на авто європейського виробництва (у довготерміновій перспективі), що негативно позначиться на позиціях вітчизняних промисловців цієї галузі. Без реформування АПК українським аграріям буде складно витримати конкуренцію на внутрішньому ринку з боку європейських фермерів</p>

Джерело: складено авторами.

Втім наразі відомі лише загальні положення договору, на зразок тез про взаємне відкриття ринку і обнуління 95% мит. Навіть великі профільні асоціації, з якими Єврокомісія консультувалася на етапі переговорів з Україною, проінформовані лише по окремих тарифах і квотах товарних позицій у своїх зонах відповідальності, саме тому вони не мають відомостей про всю структуру документа, а заразом і чіткого розуміння параметрів ЗВТ, що означає відсутність можливості впливу на процес взагалі.

Крім того, є підстави сподіватися, що ЄС зафіксує в преамбулі обумовлену інституційну «європейську перспективу», тобто оголосить свою принципову готовність прийняти Україну як свого члена, тільки-но умови – особливо «копенгагенські критерії» – будуть виконані (як це передбачається статтею 49 Лісабонського Договору).

Висновки. Отже, укладення угоди про асоціацію ймовірно має стати останнім реальним шансом України через певний час стати членом Європейського Союзу. Такий шанс не слід втрачати, в іншому випадку – це пригальмує на невизначений період євроінтеграцію України, а значить просування нашої країни до європейських стандартів демократії, соціальної сфери, законодавства тощо.

В той же час, оглядово-аналітичний характер наявної інформації стосовно процесу формування ЗВТ з СНД та ЄС свідчить про неоднозначність формування оцінки інтеграційних процесів, а також значимості адекватного використання можливостей для України від створення таких зон з СНД та ЄС.

Література

1. Панченко Ю. Украина готова к более глубокой интеграции в тесный круг стран Евразийского экономического сообщества / Ю. Панченко Ю // Комерсант. – 2011. – № 170. – 10 жовтня.
2. Пятиківський Ю. Донецький розворот / Ю. Пятиківський // Україна молода. – 2011. – № 188. – 20 жовтня.
3. Силіна Тетяна. Зона від зони відрізняється / Тетяна Силіна // Дзеркало тижня. – 2011. – № 38. – 22 жовтня.
4. Туглук В., Громов О. Ми потрібні СНД. А хто потрібний нам? / В. Туглук, О. Громов // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 196. – 22 жовтня.
5. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
6. Рябикова Дарья, Кокоба Анна. Свобода свободе рознь / Дарья Рябикова, Анна Кокоба // Инвестгазета. – 2011. – № 40. – 24-30 октября.
7. Вінфрід Шнайдер-Детерс «Російський фактор у Німецькій політиці щодо України» // Дзеркало тижня. – 2011. – № 39. – 29 жовтня.
8. Василь Юрчишин. Рішення про вступ України до ЗВТ СНД – необдумане та поспішне / Центр Разумкова. Коментарі експерта від 21 жовтня 2011 року.
9. Brenton P. Trade policies in the EU and Ukraine: Implications for a free trade agreement/ Prepared under EES Project UK 26: Study on the economic feasibility, general economic impact and implications, of a free trade agreement between the European Union and Ukraine according to the Partnership and Cooperation Agreement. - Brussels, 2000.
10. Плотніков О. Міжнародне економічне співробітництво має відповідати національним інтересам України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/interview/361914-o.plotnikov:-migenarodne-ekonomichne-sprvobitnistvo-mae-vidpovidati-natsionalnim-interesam-ukrayini/> – Заголовок з титул. екрану. – 19.05.2011.
11. CASE (2007). Global Analysis Report for the EU-Ukraine TSIA. Ref: TRADE06/D01. Concept Global Analysis Report prepared by ECORYS and CASE Rotterdam, 13.12.2007.
12. Шнирков Олександр. Передумови та наслідки створення поглибленої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС / Олександр Шнирков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iir.kiev.ua/ua/press/publication/2011/04/news255.html>. – Заголовок з титул. екрану. – 28.04.2011.
13. Рябикова Дарья, Кокоба Анна. Последнее слово / Дарья Рябикова, Анна Кокоба // Инвестгазета. – 2011. – № 48-49. – 19-25 декабря. – С. 10-12.
14. Мовчан В., Джуччі Р. Кількісна оцінка варіантів регіональної інтеграції України: глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі з ЄС чи Митний союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном/ В. Мовчан, Р. Джуччі // Серія консультативних робіт [PP/05/2011]. – Берлін, Київ, листопад 2011. – С. 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iier.com.ua – Заголовок з титул. екрану.
15. CEPS (2006) Emerson M. The Prospect of Deep Free Trade Between the European Union and Ukraine. Report prepared by Centre for European Policy Studies, Brussels; Institut fur Weltwirtschaft (IFW), Kiel; International Centre for Policy Studies (ICPS), Kyiv. - Brussels, 2006.
16. Перспективи поглибленої вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною. Звіт на виконання контракту 2005/S 89-085795 генерального директорату з питань торгівлі Європейської комісії. – Брюссель: Центр Європейських політичних досліджень, Кіль: Ін-т світової економіки, К.: МЦПД, 16 лютого 2006 р.
17. Дослідження економічних передумов та можливих наслідків від створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. – К.: Ін-т економ. досліджень та політ. консультацій, 24 січня 2007 р.
18. Сібекіна А.Ю. Витрати і вигоди євроінтеграційних процесів в умовах створення поглибленої ЗВТ Україна-ЄС // Матеріали Міжнародної наукової конференції 17-18 листопада 2011 р. “Участь України у зонах вільної торгівлі: стан, проблеми, перспективи”. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2011. – С.85–86.